

КОРОТЯ А. М.,здобувач кафедри теорії держави і права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.1

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СТАТУСУ ДРУЖИННИКІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

У статті розглянуто історичну динаміку прав та обов'язків дружинників і військовослужбовців допоміжних військ Київської Русі. Показано наявність процесів розшарування дружинників, виділення з їх числа прошарку бояр та поступового формування феодального суспільства, яке супроводжувалося зміною їх прав та обов'язків. Доведено особливість правового закріплення в нормах Руської Правди участі дружинників у прийнятті важливих державних рішень і їх виключних прав на спадщину порівняно з іншими верствами населення.

Ключові слова: права та обов'язки, дружинники, бояри, Київська Русь, земельна власність, правовий статус, феодалізм.

В статье рассмотрена историческая динамика прав и обязанностей дружинников и военнослужащих вспомогательных войск Киевской Руси. Показано наличие процессов расслоения дружинников, выделения из их числа прослойки бояр и постепенного формирования феодального общества, которое сопровождалось изменением их прав и обязанностей. Доказана особенность правового закрепления в нормах Русской Правды участия дружинников в принятии важных государственных решений и их исключительных прав на наследство по сравнению с другими слоями населения.

Ключевые слова: права и обязанности, дружинники, бояре, Киевская Русь, земельная собственность, правовой статус, феодализм.

In the article the historical dynamics of the rights and obligations of combatants and military auxiliary forces of Kievan Rus. Presence bundle retainers processes, the selection from among the boyars layer and the subsequent formation of feudal society, which was accompanied by a change in their rights and duties. The presence of legal provisions in the rules n Truth warriors participation in decision making and exclusive rights compared with other sectors of the population.

Key words: rights and obligations, warriors, nobles, Kievan Rus, land ownership, legal status, feudalism.

Вступ. Актуальність теми дослідження пов'язана з проведенням у нашій країні воєнної реформи, одним з елементів якої є вдосконалення законодавства у сфері забезпечення прав та обов'язків військовослужбовців. Під час вирішення цього питання значну допомогу може надати історичний досвід регламентації правового статусу дружинників Київської Русі. У цій державі дружинники склали основну, найбільш боєздатну частину війська, а їх функції й обов'язки регулювались нормами звичаєвого права, закріплювались у договорах і княжих грамотах. При цьому багато особливостей, пов'язаних із правами й обов'язками дружинників у період існування Київської Русі, є недостатньо дослідженими та потребують подальшої розробки.

Аналіз публікацій свідчить про наявність значної кількості літератури, присвяченої правовому регулюванню різних питань суспільно-політичного життя Київської Русі. При цьому проблема правового статусу дружинників у Київській Русі розглядалася фрагментарно в роботах І.Й. Бойка, Б.Д. Грекова, М.С. Грушевського, М.Л. Дювернуа, М.М. Карамзіна, В.Й. Ключевського, М.Ф. Котляра, В.С. Кульчицького, Р.М. Лашенка, В.М. Лешкова, Б.О. Рібакова, П.П. Толочка, В.С. Юшкова та інших авторів. Таким чином, питання, пов'язані з правовою регламентацією прав та обов'язків дружинників і військовослужбовців допоміжних військ Київської Русі, потребують більш ґрунтовного розгляду.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історичної динаміки прав та обов'язків дружинників, а також військовослужбовців допоміжних військ Київської Русі.

Результати дослідження. Виклад матеріалів аналізу варто почати з розгляду історії держави й права Київської Русі та суспільно-політичних відносин, які склались у цій державі. При цьому необхідно враховувати ту обставину, що з причини постійних війн, пожеж, ворожих навал до нашого часу дійшла обмежена кількість правових документів. Основні знання про Київську Русь дають тексти літописів: Лаврентіївський, Іпатський, «Повість временних літ», низка новгородських та інші літописи, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слова» («Моління») Данила Заточника, Псковська судна грамота, договори з Візантією, договори Смоленська, Новгороду, з Рігою, Готським берегом, князівські грамоти, а також різні літературні твори (билини, сказання), у яких знайшли відображення деякі правовідносини, пов'язані зі статусом дружинників.

Перші згадки про існування дружини зафіксовано в «Повісті временних літ», у якій вказується, що князь Олег прибув до Києва зі своїми дружинниками [1]. За їх допомогою були вбиті київські князі Аскольд і Дір, а Олег захопив владу в місті. Однією з причин появи на українських землях варязьких дружин була необхідність організації міжнародної торгівлі й охорони шляхів сполучення для купців, які везли свої товари «з варяг у греки». Тому варяги на початковому етапі своєї появи охороняли торговельні шляхи та спільно торгували з давньоруськими й іншими купцями. Правовою формою правовідносин князя та дружини було складення присяги дружинниками на вірність князю, а його обов'язком була передача дружинникам частини прибутків. Наявність добре вишколеної варязької дружини дала князю Олегу змогу підкорити племена сіверян, древлян, полян, радимичів, уличів, тиверців та створити Давньоруську державу.

Подальший розвиток державності привів до поступового формування примітивного апарату управління, до якого залучалися княжі дружинники. Це привело до зміни їх обов'язків, оскільки на них, крім військової служби, покладалися збір податків, представництво князя в різних містах і державах, а також участь у відправленні правосуддя. На цьому історичному етапі джерелами права, якими регламентувалися суспільні відносини в Київській Русі, права й обов'язки дружинників та інших верств населення, були норми звичаєвого права, традиції, договори з Візантією та німецькими містами, «Закон Руський», текст якого не дійшов до наших днів, і Коротка й Поширена редакції Руської Правди. Першу писемну згадку щодо прав дружинників було зафіксовано в договорі 911 р. між князем Володимиром і візантійськими імператорами Левом та Олександром. Як вказує Л.А. Кушинська, у цьому акті є згадка про перебування дружинників русів на службі у Візантії [2]. Угода дає право таким воїнам вільно розпоряджатися своїм майном. У разі смерті русича передбачалося спадкування його майна за заповітом, а в разі відсутності такого документа – за законом.

Одночасно з розвитком державності, крім варязької дружини, з'являються дружини, які склались із представників місцевого населення. Обов'язком такої дружини була участь у воєнних походах, виконання державницьких функцій, а її забезпечення гарантувалось князем за рахунок данини – «полюддя», яке збиралось із населення. При цьому відомо, що існували менші за розміром загони, які підпорядковувались окремим боярам і виконували аналогічні функції. Так, боярин Свенельд перебував на службі в князя Святослава, з яким уклав договір щодо своїх прав та обов'язків, і мав власну дружину, яка була краще озброєна, одягнена й забезпечена всім необхідним порівняно з дружиною князя.

Як вказує Б.Д. Греков, існували різні групи дружинників, серед яких велика дружина «думала думу з князем», тобто являла собою коло найбільш наближених до князя воїнів [3, с. 333]. Ця обставина знайшла відображення в ст. 53 Поширеної редакції Руської Правди, у якій сказано, що князь приймав рішення щодо питання отримання розміру відсотків із запозичених грошей після наради зі своєю дружиною [4]. Розгляд змісту цієї норми Руської Правди дає змогу зробити припущення, що така ситуація була не випадковим явищем, а існувала певна традиція, що полягала в праві дружинників брати участь у вирішенні різних державних питань. Доказом цього є факт переговорів князя Ігоря з візантійським імператором після походу на Константинополь у 944 р. Князь радився з дружиною щодо того, чи варто продовжувати війну або ж краще отримати платню й повернутись до Києва, проте дружинники запропонували укласти мирну угоду, на яку князь мусив погодитись. На високий статус дружини вказує відомий український науковець С.П. Шелухін на прикладі князя Святополка, якому дружина відмовила в поході проти половців, мотивуючи це тим, що буде нанесено збиток смердам (пішому війську, яке мало працювати в той момент у полі) і посівам сільгоспкультур [5, с. 499]. Учений вказує, що знаменитий князь Володимир Мономах видавав закони лише після наради з дружиною, а у своєму «поученні» радив дітям «думати з дружиною».

Відомі випадки, коли дружина вирішувала питання, кому з властителів дістанеться великокняжий стіл. Так, у літописі вказується, що в 1015 р. після смерті великого князя Володимир дружина радила князю Борису, одному з його синів, зайняти Київ, обґрунтовуючи це тією обставиною, що там знаходились прихильні йому вояки, урядовці та слуги. Інший приклад відносин між князем і дружиною, який доводить наявність особливих прав у неї, наводить літописець Нестор, автор «Повісті временних літ», який пише: «Коли ж, бувало, підп'ють (дружинники), то починають ремствувати на князя, говорячи: «Горе головам нашим: дав він (Володимир) нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними». Почувши це, Володимир повелів викувати срібні ложки, мовивши так: «Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду срібло і золото, як дід мій і батько з дружиною дошукалися золота і срібла» [1, с. 59].

Обов'язком дружинників було виконання розпоряджень князя, вони були пов'язані військовим братством, традиціями взаємовиручки. Як вказувалось у літописі, вони говорили щодо князя: «Де твоя голова ляже, там усі свої голови складемо» [1]. Дружинники могли переходити від одного князя до іншого й навіть із країни в країну, і це право знайшло відображення в князівських договорах. Проте такі переходи були досить рідкісним явищем, оскільки вірність князеві була одним з основних обов'язків дружинника. Ганьбою вважалося для дружини та для кожного її члена залишити поле битви, якщо князь загинув, і для князя ганебно було кинути свою дружину в небезпеці. За бойові подвиги й військові заслуги правом дружинників було отримання від князя нагороди у вигляді спеціальних шийних бра-слетів. Золотою шийною гривнею та золотим ланцюгом нагороджували командирів загонів, рядових дружинників відзначали шийною гривнею зі срібла чи бронзи.

Детальний розгляд змісту ст. 53 Поширеної редакції Руської Правди показує наявність розшарування серед дружинників у вигляді тисяцьких, княжих мужів і простих дружинників. За твердженням Б.Д. Грекова, існували групи дружинників (велика, ліпша, краща, передня, старша, молода), які мали різні права й обов'язки [3, с. 333]. Так, старша дружина – це окремі підрозділи з військовим досвідом, молода дружина була більш численною, складалась із рядових дружинників [3, с. 124]. До їх числа входили «отроки», які виконували прості обов'язки слуг, робітників, конвойних, фурманів (візничих), функції поліційного характеру, інші княжі доручення, чорну господарчу роботу. У свою чергу передня дружина являла собою загони легко озброєних воїнів, обов'язком яких було постійне несення служби, оскільки вони могли бути швидко застосовані в бойових діях. Доказом цього є літописна звітка 1191 р., у якій вказується про похід новгородського князя Ярослава: «Ходив князь Ярослав на Луки і взяв із собою новгородців і передню дружину» [6]. Згідно із цим документом літописець відрізняє княжу «передню дружину» від новгородців, тобто міського ополчення.

Тривалий час київські князі продовжували використовувати для виконання обов'язків із несення військової служби варязькі загоны, з кожним із яких князі укладали окремі договори. Правові відносини між князем і дружинниками ґрунтувались на отриманні ними платні й виконанні обов'язків із несення військової служби. Так, видатний учений В.С. Юшков показує на прикладі договору, укладеного між конунгом Еймундом та князем Ярославом, що варязьким воїнам платилося за рік 1 унцію срібла, старшому дружиннику (командиру загону) – півтори унції срібла, а в період відсутності бойових дій розмір платні зменшувався [7, с. 335]. З огляду на те, що на землях Київської Русі золото й срібло не добувалось, а його джерелом був дохід від торгових відносин із сусідніми країнами, відбувається процес заміни грошових виплат шкурами цінних звірів або іншими вартісними речами. Князі часто зверталися за допомогою до варягів, про що свідчить випадок звернення князя Володимира до них, який у 980 р. їздив «за море», тобто до Швеції, де уклав договір із варягами, а ті допомогли йому здобути Київ. Відомо, що варязькі найманці перебували на службі при дворах різних князів, проте, як правило, їх використовували в період бойових дій.

У деяких випадках князі мали давати згоду варягам у їх праві отримання окуп із місцевого населення. Так, у 980 р., коли варяги здобули Київ для Володимира, варязька дружина, згідно з договором, вимагала взяти окуп із киян по 2 гривні від чоловіка. Поступово київські князі відмовляються від послуг варягів через дуже високу платню, яку ті вимагали під час укладення з ними договорів. Останню згадку щодо використання варязької дружини зафіксовано в літописі 1036 р., коли Ярослав Мудрий привів їх із Новгороду обороняти Київ від печенігів. Поява дружин, сформованих із місцевого населення, залишила систему їх поділу на окремі групи, запозичену у варягів, які мали різні права, обов'язки й розмір платні. Того часу існував певний порядок вступу до дружини, згідно з яким із прийнятим до дружини кандидатом князь укладав формальну умову та складалася присяга на вірність правителю.

Військо мало десяткову організацію, підрозділяючись на десятки, сотні й тисячі, на чолі яких стояли десятники, соцькі та тисяцькі. Загальне командування військом належало князю або призначеному ним воєводі. Озброєння коштувало дорого, тому лише «княжим мужам» вистачало грошей утримувати бойових коней. Городяни були озброєні набагато краще хліборобів, які не завжди мали зброю, зроблену професійними ковалями й ремісниками. Ця обставина знайшла відображення в розмірі платні. Наприклад, князь Святополк, закінчивши в 1016 р. війну, заплатив дружині такі кошти: дружинникам – по 10 гривень, смердам – по гривні, новгородцям, тобто військовим з ополчення, – меншу платню, а потім розпустив дружинників додому. Відомо, що за 2 гривні можна було купити доброго коня, корову чи 10 свиней, а за 3 гривні – 10 овець або 15 баранів. Таким чином, за свою платню старший дружинник міг купити 5 коней, 5 корів чи 50 баранів, а смерд, тобто військовий з ополчення, – лише 5 баранів чи 2 свині.

Особливий правовий статус дружинників знайшов закріплення в ст. 91 Поширеної редакції Руської Правди. Як вказано в ст. 90 Поширеної редакції Руської Правди, у разі смерті смерда, якщо він не мав синів, його спадок переходив князю. Якщо в нього будуть дочки, їм варто дати придане, проте якщо вони будуть заміжні, то не мають права на придане. Тогочасний законодавець застосував протилежний підхід щодо закріплення особливих прав дружинників і бояр. Так, згідно зі ст. 91 Руської Правди в разі смерті когось із бояр чи дружинників, які не мають синів, князь не наслідуює жодного спадку, а майно, що залишилося, отримують його дочки.

У цілому історична динаміка правового статусу дружинників у Давньоруській державі повністю збігалась із процесами формування феодального ладу в Західній Європі. Так, на початку XII ст. починається активний процес передачі деяким дружинникам землі в тимчасове користування на правах бенефіція, а в деяких випадках – навечно. У свою чергу князь мав право вимагати від дружинників виконання ними воєнної служби, а в разі зради правителя бояри чи дружинники відповідали за неї майном і власною особою. Найвищою мірою покарання було вигнання бояр чи дружинників із території князівства. Так, Роман Мстиславич прогнав із Галичини бояр Кормильчичів, які організували збройний виступ проти нього.

Особливістю процесу формування феодальних відносин Київської Русі була та обставина, що землі в розпорядженні великих князів було багато. Цей природний ресурс не являв собою жодної цінності без населення, яке мешкало й працювало на цій території. Тому в Київській Русі правом дружинників було отримання окремих сіл і міст. Таким чином відбувався процес поступової зміни прав та обов'язків дружинників, частина яких ставали боярами або державними посадовцями, а паралельно з ними залишались військові, які продовжували отримувати платню від князя. Із цього історичного періоду з'являється термін «дворяни», тобто люди з княжого двору, більшість із яких були пов'язані з дружиною й перебували в чіткій службовій залежності від князя, який виплачував їм певну платню, а їх обов'язком було несення різних видів служби.

Подальший розвиток правової системи Київської Русі привів до того, що військову службу в князя почали нерозривно пов'язувати з відносинами регламентування отримання земельного наділу. Склалася своєрідна формула: хто ходив на війну, той мав право на земельний наділ. Така система давала державі значну вигоду, оскільки князь міг покарати неслухняного дружинника шляхом відбирання в нього земельного наділу. За князівської влади боярство намагалось використати таке становище та не виконувало свої обов'язки. Прикладом такої ситуації була Галичина в перші десятиліття князювання Данила. Бояри почали відмовлятися від виконання своїх обов'язків і робити спроби захоплення влади в державі.

Іншою особливістю суспільно-правових відносин стала поява в XIII ст. інституту служивих князів, який дістав поширення в Галицько-Волинській Русі. Правовий статус таких князів відрізнявся від прав та обов'язків дружинників. Великі князі надавали окремі міста й волості в управління дрібним князям з умовою виконання ними військових обов'язків, що закріплювалось договорами чи княжими грамотами. Так, захопивши Галич, князь Данило роздав «города боярам і воеводам, і було корму в них багато», тобто служиві князі отримували від князя право на збір податків, які витрачались на власне утримання й на потреби військових загонів [6, с. 68]. Згідно з тогочасною правовою традицією такі служиві князі отримували землю «в держание», тому вони отримували назву «держателів», а їх обов'язком була участь у воєнних походах зі своїми воїнами. Як на приклад такого закріплення прав та обов'язків служивих князів можна вказати на рязанських князів Костянтина і його сина Євстафія, які служили князю Ростиславу Михайловичу в Перемишлі [6, с. 69]. Другим прикладом служивого князя є слонімський правитель Василько, який походив із міста Слонім у Чорній Русі. Цей правитель служив волинському князю Володимирі Васильковичу та брав участь у поході свого властителя в 1282 р. проти краківського князя Болеслава. Як на третій приклад правовідносин між великими й служивими князями в Галицько-Волинській Русі можна вказати на Юрія Порозького, про якого відомо, що він служив волинському князю Мстиславу, а перед тим – Володимирі Васильковичу. Ці приклади доводять наявність у тогочасній Давньоруській державі процесу формування феодального ладу, доказом чого є поява васалів, обов'язком яких була участь у бойових діях, а правом – отримувати земельні пожалування чи грошову винагороду за таку службу.

Другою особливістю процесу становлення прав та обов'язків військових у Київській Русі було залучення до своїх походів і битв степових племен, які отримали назву «чорних клобуків», пізніше – представників інших народів (печенігів і половців). Назва «чорні клобуки» походить від турецького слова «кара калпаки», що означає «чорні шапки», які носили їх представники. З ними князі уклали договори щодо сумісних походів, згідно з якими їх обов'язком була воєнна допомога, а правом – отримання від князів частини здобичі й окремих територій для випасу худоби та табунів коней.

Висновки. Таким чином, першою правовою формою, яка регламентувала відносини між варязькою дружиною й князем, були договори, згідно з якими варяги отримували фіксований розмір плати, а їх обов'язком була участь у веденні бойових дій.

Формування Київської Русі привело до появи дружини, до складу якої, крім варягів, входили представники місцевого населення, які отримували платню чи земельні пожалування, що стало основою формування в Давньоруській державі феодального ладу. Характерни-

ми рисами правовідносин того історичного періоду стала поява інституту служивих князів та наявність договорів із представниками степових племен щодо сумісних походів і захисту кордонів від ворожих навал.

Особливий правовий статус дружинників знайшов закріплення в ст. 53 Поширеної редакції Руської Правди, у якій йдеться про участь дружини у вирішенні питань, пов'язаних із розрахунками за боргами, та в ст. 93 Поширеної редакції Руської Правди, згідно з якою особливий статус бояр і дружинників давав їм право повного розпорядження своїм спадком на відміну від інших верств населення, які такого права не мали.

Список використаних джерел:

1. Повесть временных лет / подгот. текста, ст. и коммент. Д.С. Лихачева. – 2-е изд. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.
2. Кушинська Л.А. Про джерело права русько-візантійських угод X ст. / Л.А. Кушинська // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 89–94.
3. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1949. – 511 с.
4. Греков Б.Д. Правда Русская : [учеб. пособие] / Б.Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с.
5. Шелухін С.П. До вивчення «Руської Правди» / С.П. Шелухін // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : ВД «Юридична книга», 2002– . – Т. 2 : Історія держави і права України: Руська правда. – 2002. – С. 462–518.
6. Історія державної служби в Україні : в 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський, П.П. Гай-Нижник та ін.] ; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. – К. : Ніка-Центр, 2009– . – Т. 1. – 2009. – 544 с.
7. Юшков В.С. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / В.С. Юшков. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1939. – 254 с.

